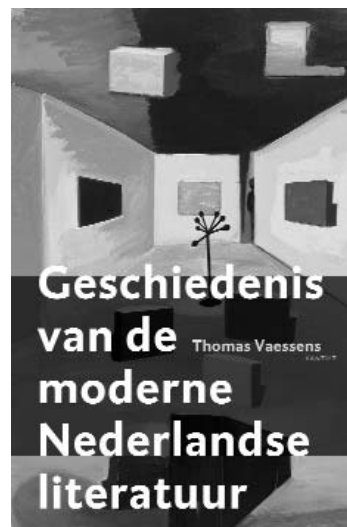

Thomas Vaessens
Geschiedenis van de moderne Nederlandse literatuur
 Nijmegen (Vantilt) 2013
 472 pagina's
 24,95 euro
 ISBN 978946004133 4

Laurens Ham

De (de)constructie van de literatuurgeschiedenis

Geschiedenis van de moderne Nederlandse literatuur is een bedrieglijk eenvoudige titel voor een heel ingewikkeld boek. Het had evengoed *Cultuurgeschiedenis van de moderne literatuur in Nederland* kunnen heten, of *Over de geschiedschrijving van de moderne Nederlandse literatuur*, of *Het lezen van moderne Nederlandse literatuur*. Deze nieuwe studie van Thomas Vaessens is namelijk vele dingen tegelijkertijd: een literatuurgeschiedenis met een cultuurhistorische inslag, een essay over literatuurgeschiedschrijving en een leeswijzer over hoe je proza en poëzie zou kunnen lezen. Ik vind het boek zonder meer geslaagd als inleiding in de literatuurgeschiedenis van Nederland vanaf 1800, omdat het veel rijker aan thema's en perspectieven is dan de meeste literatuurgeschiedenissen. De theoretische en methodologische vernieuwing die Vaessens tegelijk met dit boek wil brengen vind ik echter problematisch.

Het boek bevat vijf uitvoerige hoofdstukken over romantiek, realisme, avant-gardisme, modernisme en postmodernisme. Deze '-ismen' en stromingen worden in een breed, grotendeels chronologisch verhaal geplaatst, waarbij telkens een voor die 'strooming' kenmerkende binaire oppositie als leidraad wordt gekozen: 'organisch-mechanisch' in de romantiek bijvoorbeeld, of 'open-gesloten' in het postmodernisme. Het boek bevat veel bekende, canonieke voorbeelden die helder worden besproken: Knepelhout en Couperus in het hoofdstuk over realisme, Van Doesburg en Van Oostaijen in het hoofdstuk over avant-garde, Ter Braak en Van Bruggen in het hoofdstuk over modernisme. Tegelijkertijd besteedt Vaessens aandacht aan allerlei zaken die in eerdere handboeken onderbelicht bleven. Andere artistieke genres bijvoorbeeld: het realistische hoofdstuk bespreekt uitgebreid de opkomst van de fotografie, bij de avant-garde gaat het over jazz, bij het modernisme over Charlie Chaplin en de cul-

tuurindustrie. Het boek brengt ook talloze denkers ter sprake die vaak in neerlandistische handboeken stiefmoederlijk bedeed worden: niet alleen de inmiddels erg canonieke Michel Foucault, Roland Barthes en Pierre Bourdieu worden genoemd, maar ook iets minder voor de hand liggende namen als Jacques Rancière, Jérôme Meizoz en Susan Sontag. Bovendien vormen de chronologische hoofdstukken nog maar een deel van het boek. Ze worden geflankeerd door een heel uitvoerig hoofdstuk over ‘moderniteit’ – het denken over moderniteit vormt een rode draad door het boek – waarin onder meer het moderne tijdsbegrip en het horloge worden geanalyseerd, twee hoofdstukken over diversiteit en globalisering (met onder meer interessante passages over eurocentrisme en *world literature*) en een hoofdstuk over het moderne schrijverschap, dat zich volgens Vaessens tussen autonomie en heteronomie beweegt.

Zo bezien is *Geschiedenis van de moderne Nederlandse literatuur* een uitstekend en rijk handboek voor (bachelor)studenten, dat veel beter is ingebed in de recente cultuurgeschiedenis en *cultural studies* dan de meeste eerdere leerboeken. Geen uitputtend handboek, overigens: Vaessens heeft ervoor gekozen niet representatief te zijn in zijn literatuurkeuze (zie de verantwoording daarvan op pagina 12). Naast (al te) canonieke voorbeelden – *Rachels rokje* in het hoofdstuk over postmodernisme – grijpt hij vaak terug op zijn eerdere werk: over Van Ostaijen en Lucebert (hoofdstuk 7) schreef hij al uitvoerig in *Circus Dubio & Schroom* en *De verstoorde lezer*, de reflectie op schoolpoëtica's (311-319) kennen we uit het met Jos Joosten geschreven *Postmoderne poëzie in Nederland en Vlaanderen*, over de Dichter des Vaderlands (420-423) ging het al in *Ongerijmd succes*. Ook is er een verrassende passage over het weinig bekende filmscenario *De bankroet jazz* van Van Ostaijen (282-287) die teruggaat op een Vooy's-artikel uit 1993 (nummer 11.3/4). De literatuurkeuze van dit boek is dus voor een deel heel persoonlijk, iets wat ik eerder als een kracht dan als een zwakte van het boek beschouw. In *Geschiedenis van de moderne Nederlandse literatuur* zien we Vaessens zijn eerdere werk herkennen, nuanceren, in een nieuw en breder perspectief plaatsen.

Een belangrijk element uit het boek liet ik tot nu toe ongenoemd: het feit dat Vaessens de geschiedenis bespreekt aan de hand van transhistorische frames. Hij heeft het dus feitelijk niet over ‘de romantiek’ als historisch verschijnsel, maar over ‘het romantische frame’ dat niet alleen met vroeg-negentiende-eeuwse, maar ook met twintigste-eeuwse teksten in verband kan worden gebracht. In het hoofdstuk over het romantische frame komen zo ook Jean-Pierre Rawie, Bram Vermeulen, Martinus Nijhoff en zelfs *Bint* voorbij.

Vaessens noemt twee varianten van het begrip frame, die hij beide ontleent aan de cognitief linguïst George Lakoff. De eerste betekenis van frame, het *surface frame*, parafraseer ik (enigszins onnauwkeurig) als ‘discours’: een retorische structuur die door een taalgebruiker wordt ingezet en vervolgens de beeldvorming rond een object kan medebepalen. Vaessens noemt hier Jan Kuitenbrouwers onderzoek naar Wilders' succesvolle ‘framing’ van het politieke debat, waaronder het gebruik van de uitdrukking ‘tsunami van islamisering’. Naast deze *surface frames* onderscheidt Lakoff zogeheten *deep frames*, in Vaessens' woorden: ‘cognitieve structuren die opgesloten liggen in het

langetermijngeheugen. (...) Ze bepalen wat schrijvers en lezers in de literatuur en in de wereld vanzelfsprekend vinden.' (112) Hier maken we een stap van het sociale naar het cognitieve: *deep frames* worden gelokaliseerd in het brein en daarmee deel van het menselijk lichaam gemaakt. Je zou kunnen zeggen dat ze daarmee ook moeilijker te 'ontmaskeren' zijn dan *surface frames*: doordat ze deel uitmaken van het menselijk geheugen bepalen ze nog sterker hoe we de wereld waarnemen dan het *surface frame* dat doet. Of althans: in het hedendaagse onderzoek wordt nogal eens aan het brein een bijzondere determinerende rol toegeschreven ('wij zijn ons brein'), die impliceert dat cognitieve structuren een bijzondere 'waarheid' of 'gegrondheid' hebben.

Het lijkt me erg productief om vanuit het begrip *surface frame* naar de literatuur te kijken: inderdaad is de literaire productie en receptie een vóórtdurend sociaal proces, waarbij beelden van schrijvers, stromingen en werken geproduceerd worden die vervolgens weer door anderen worden overgenomen of aangepast. Een kritische beschouwer kan erop wijzen dat er niets 'natuurlijks' is aan ons realismebegrip: dat begrip is via allerlei processen van canonisering en orkestratie tot stand gekomen. Het framebegrip lijkt door Vaessens dan ook vaak als 'leeswijze' te worden opgevat: hij maakt aannemelijk dat geen enkele tekst maar één betekenis heeft en dat de lezer het 'mandaat' heeft om zelf een interpretatieframe te kiezen. (13) Dit is een belangrijk punt waar je studenten niet vroeg genoeg mee vertrouwd kunt maken en dat helemaal aansluit bij niet-essentialistische, poststructuralistische leestheorieën van de afgelopen decennia. Tegelijkertijd beweert Vaessens echter dat 'realisme' en 'romantiek' voorbeelden van het andere type frame zijn, het *deep frame*: 'Wij hanteren concepten als romantiek en modernisme als zulke *deep frames*.' (112) Dat zou betekenen dat een frame als 'realisme' geen bewust toepasbare leeswijze is, maar een onbewuste cognitieve structuur.

Hier zit een theoretische onduidelijkheid in het boek die grote consequenties heeft. Een belangrijk doel van deze studie is immers om studenten handvatten te geven om zelf literatuur te gaan lezen aan de hand van de toepassing van de vijf frames. Maar hoe kunnen denkstructuren die in het langetermijngeheugen liggen opgeslagen bewust worden 'toegepast' op literatuur? Alleen al praktisch gezien is dat onmogelijk, omdat het breinonderzoek bij mijn weten lang niet ver genoeg gevorderd is om zo'n cognitieve structuur in alle precisie te overzien. Vaessens noemt dan ook geen onderzoek ter ondersteuning van zijn idee dat realisme en romantiek *deep frames* zijn. Toch meent hij de frames in schema's te kunnen vatten, waarin 'ingebedde opposities', 'hoedanigheden' en 'implicaties' staan opgesomd. Nogmaals: in een opvatting van frame als discours kan dit een bruikbaar didactisch instrument zijn. De docent kan dan laten zien dat bepaalde teksten telkens volgens dezelfde binaire opposities gelezen zijn, maar dat er ook allerlei andere mogelijkheden zijn. Zo kunnen studenten leren om aan literair-historische clichés te ontstijgen en gangbare opvattingen te problematiseren. Maar wanneer frames als onveranderlijke denkstructuren worden beschouwd, dan lijkt het zowat onmogelijk om voorbij die structuren te denken. De schema's gaan in die opvatting al gauw een bijzondere waarheid vertegenwoordigen. Dat is wat in het boek soms

ook gebeurt: de schema's worden niet opgevat als lijstjes met stereotiepe opposities die gedeconstrueerd kunnen worden, maar als determinerende gegevens.

Een voorbeeld is een passage waarin Vaessens twee woordwolken (visuele frequentielijsten) van A.L. Sötemanns proefschrift *De structuur van Max Havelaar* (1966) presenteert, in het hoofdstuk over het modernistische frame. *Geschiedenis van de moderne Nederlandse literatuur* bevat veel woordwolken, waarvan Vaessens aangeeft dat ze meestal gemanipuleerd zijn. In plaats van de computer te laten tellen welk woord het meeste voorkomt en dat woord het grootst in de wolk te plaatsen, presenteert Vaessens woordwolken waarbij hij de woorden die hij zelf het belangrijkste vindt het grootst afdruckt, ongeacht hun frequentie. In zijn analyse van Sötemanns klassieker laat hij de computer eerst een 'echte' woordwolk produceren. Verrassend genoeg blijkt 'lezer' het meest voorkomende woord, tegengesteld aan wat je van zo'n vermeend werkimmanente studie zou verwachten, terwijl typisch modernistische begrippen als 'samenhang' en 'orde' helemaal niet in de wolk te vinden zijn. Dat zou een mooie aanleiding kunnen zijn om de werking van een 'frame/discours' te illustreren en te problematiseren: blijkbaar is Sötemanns boek in de receptie gereduceerd tot een stereotype van een werkgerichte studie, terwijl het boek rijker is dan dat. Vaessens gaat echter niet op deze opmerkelijke uitkomst in, maar schrijft even later: '[De woorden samenhang, complexiteit en orde] springen er in een frequentielijst (of een niet-gemanipuleerde woordwolk) niet echt uit, maar ze zijn er wel. Lezen we vanuit het modernistische frame, dan vallen ze opeens wel op.' (318) Hierop volgt een woordwolk waarin de typisch modernistische woorden als 'orde' wél heel groot gedrukt zijn, en het woord 'lezer' natuurlijk nergens te bekennen is.

Wat moeten we hieruit concluderen? Dat Vaessens in een tekst vindt wat hij erin wil (of 'moet?') vinden. Op zichzelf is dat geen onoverkomelijk probleem; het is vooral een illustratie van de opvatting dat een lezing nooit neutraal is, maar altijd discursief en ideologisch geladen. Wie deze opvatting radicaal doorvoert, komt bij een kritische literatuurgeschiedschrijving uit, waarbij ook het eigen standpunt gerelativeerd moet worden. Dat is precies wat er onder meer in de vakgebieden van gender, *queer studies* en postkolonialisme gebeurt is: wetenschappers legden niet alleen discoursen bloot, maar expliciteerden ook hun eigen positie in ieder debat. In de neerlandistiek is het werk van Maaïke Meijer, in de eerste plaats haar proefschrift *De lust tot lezen* (1988), een uitstekend voorbeeld van deze aanpak. Maar juist deze persoonlijke werkwijze lijkt Vaessens niet te willen volgen. In lijn met zijn keuze het frame (soms?) als een denkstructuur op te vatten, lijkt hij niet naar een persoonlijke, maar naar een 'objectieve' benadering op zoek.

Dat leid ik bijvoorbeeld al uit de genoemde schema's en woordwolken af: die doen niet meer dan een persoonlijke interpretatie visueel voorstellen, maar de indruk die ze wekken is anders. Het is alsof ze 'objectief' zijn, alsof ze door de computer zijn geproduceerd. De frames worden in het boek dan ook nogal eens voorgesteld als objecten die aan de interpreter voorafgaan: frames doen 'woorden oplichten' in een tekst, heet

het dan. Maar het is natuurlijk niet het frame dat doet oplichten, maar de interpreet zelf.

Een ander objectiverend element in de tekst is het consequente gebruik van de 'pluralis modestiae', 'wij' in plaats van 'ik'. (12) Eerst las ik er een knipoog in naar de negentiende-eeuwse literatuurgeschiedschrijving, maar later kreeg ik het gevoel dat dit woordje twee doelen dient. In de eerste plaats wil het de (student)lezer deel maken van een gemeenschap met gedeelde opvattingen over de literatuurgeschiedenis: 'Wij zeggen niet: "Multatuli is een romanticus", maar bijvoorbeeld wel: "Max Havelaar kan gelezen worden vanuit het romantische frame".' (11) Dat lijkt me heel legitiem voor een studieboek als dit. Problematischer vind ik de subtiele afstand die het woordje schept tussen het object dat bestudeerd wordt en de interpreet. 'Wij', dat zijn de objectieve waarnemers die de 'onbewuste cognitieve structuren' van auteurs en eerdere wetenschappers kunnen doorzien. Blijkbaar beschikken 'wij' over een metapositie die literaire auteurs niet hebben. Maar natuurlijk werkt het zo niet en is iedere studie ook weer geframed. Zo is *Geschiedenis van de moderne Nederlandse literatuur* primair vanuit een randstedelijk perspectief geschreven. Vaessens schrijft in abstracto wel veel over globalisering en diversiteit, maar daarvan is in zijn literairhistorische verhaal niet veel terug te zien. Er worden weinig bladzijden besteed aan Vlaamse literatuur en zelfs helemaal geen aan teksten uit Nederlands-Indië of Indonesië, Suriname, de Antillen en Zuid-Afrika.

Vaessens' zoektocht naar objectiviteit levert zeker ook iets op. Zo is deze nieuwe studie beter onderbouwd en veel genuanceerder dan de voorganger *De revanche van de roman*, dat onder meer in *de Volkskrant* en *Knack* als een essay betiteld werd. Vaessens ontvouwt bijvoorbeeld een veel beter overwogen visie op autonomie en heteronomie dan in *De revanche*. Toch blijft er bij mij iets knagen. *Geschiedenis van de moderne Nederlandse literatuur* had een verrassende en zeer welkome literairhistorische toepassing van de discoursanalyse en de ideologiekritiek kunnen worden. Door de onscherpe definitie van het woord frame en de daarbij horende methodologische onduidelijkheid (heeft Vaessens een 'subjectieve' of een 'objectieve' methode op het oog?) komt deze kant van het boek echter niet goed tot zijn recht. Wat overblijft is een boeiende literatuurgeschiedenis, die een uitstekend overzicht biedt van het literaire standaardverhaal, maar er onvoldoende in slaagt dat verhaal te deconstrueren.

